
Geneza i powstanie ustawy Regimentsnottel z 1542 r. : (obrona pracy doktorskiej Janusza Małka z Torunia)

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 132-136

1965

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KRONIKA NAUKOWA WOJEWÓDZTWA OLSZTYŃSKIEGO

GENEZA I POWSTANIE USTAWY REGIMENTSNOTTEL Z 1542 R.

(Obrona pracy doktorskiej Janusza Małłka z Torunia)

W dniu 10 maja 1965 r. na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu odbyła się publiczna obrona dysertacji doktorskiej Janusza Małłka. Promotorem był kierownik katedry Historii Powszechnej, Starożytnej i Średniowiecznej prof. dr Karol Górski; recenzentami: prof. dr Stanisław Herbst, prof. dr Włodzimierz Dworzaczek oraz prof. dr Marian Biskup. Po obszernej charakterystyce sylwetki J. Małłka, przedstawionej przez promotora, doktorant wygłosił autoreferat swojej pracy pt. *Geneza i powstanie ustawy Regimentsnottel z 1542 r.*

Podstawą pracy były recesy, znajdujące się w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Olsztynie. Obok drobniagowych protokółów obrad sejmów, na których dyskutowano i uchwalono *Regimentsnottel*, zachowała się tam niemalże cała korespondencja do powyższej sprawy. Bazę źródłową poszerzyły nieco poszukiwania we wszystkich archiwach polskich i działach rękopisów bibliotek, gdzie tylko istniała możliwość znalezienia materiałów do tego tematu. Czyniono wreszcie starania w Getyndze, skąd udało się uzyskać jeden dokument. Równocześnie okazało się, że w Getyndze nie ma oryginału dokumentu *Regimentsnottel*, nie ma też testamentu księcia Albrechta z 1541 r., a artykuł H. Freiwalda dotyczący I części *Regimentsnottel* oparty jest tylko na recesach, które, jak wynika z treści artykułu, są niewątpliwie identycznymi kopiami recesów olsztyńskich. Mimo, że w badaniach nad dziejami Prus Książęcych trzeba się opierać o archiwalia królewieckie, obecnie przechowywane w Getyndze, to jednak w wypadku studiów nad *Regimentsnottel*, archiwalia znajdujące się w polskim posiadaniu okazały się wystarczające.

Teza dotychczasowych opracowań sprowadzała się do stwierdzenia, iż *Regimentsnottel* był owocem zwycięskiej walki politycznej stanów, a zwłaszcza szlachty z księciem Albrechtem. Autor postawił sobie jako cel ustalenie przyczyn zwycięstwa szlachty, których należało szukać w sytuacji politycznej, a tej z kolei w dziedzinie społeczno-gospodarczej. W związku z tym przeanalizowano sytuację kraju pod względem geograficznym, społeczno-gospodarczym i politycznym. Metodę takiego dociekania genezy *Regimentsnottel* nazwał autor wieloetapową metodą badania zjawiska albo faktu historycznego.

W rozdziale I, poświęconym środowisku geograficznemu Prus Książęcych w XVI wieku, autor stwierdził w konkluzji, iż kraj ten o glebach średnich, miał wówczas pod uprawą zaledwie około 20% obszaru księstwa i osiągał stęskunkowo niskie zbiory. Pozostały obszar — ponad 80% zajmowały lasy, zalewy, rzeki, jeziora i moczary. Dostęp do morza nie był najwygodniejszy, co utrudniało rozwój żeglugi i handlu. Klimat był tu nie sprzyjający rolnictwu, a korzystniejszy dla hodowli. Z bogactw naturalnych istniały tylko: bursztyn, ruda darniowa i wapień łukowy. Jednak największe dochody czerpał książę właśnie ze sprzedaży bursztynu. W sumie kraj ten nie należał do bogatych.

Z kolei autor zbadał, w jakim stopniu społeczeństwo Prus Książęcych wykorzystało powyższe warunki geograficzne dla rozwoju gospodarczego i jaki

dokonał się ogólny podział bogactw tego kraju między trzech politycznych partnerów: księcia, miasta i szlachtę. Sprawie tej poświęcił rozdział II. Odczuwano tu brak atlasu historycznego tego typu, jaki dla Prus Królewskich w XVI wieku, sporządził Marian Biskup, a także choćby jakiegokolwiek syntezy historii gospodarczej Prus Książęcych. W związku z tym trzeba było przeanalizować wiele problemów. Wynikiem tych badań są następujące generalne ustalenia:

1) Kraj w czasach księcia Albrechta dzięki długoletniemu pokojowi został odbudowany, a w II połowie XVI wieku począł się nawet bogacić.

2) Książę, posiadając najwięcej ziemi w kraju, miał około $\frac{1}{3}$ w zastawach. Zastawami tymi uzupełniał pusty skarb. Brak pieniędzy zmuszał Albrechta do szukania pomocy u stanów. Mimo że do kamery rentowej wpływało coraz więcej pieniędzy z domen, to jednak wzrost ten był znacznie wolniejszy niż proces bogacenia się szlachty. Do tego niegospodarność samego księcia i defraudacje jego urzędników dopełniały obrazu trudnego położenia ekonomicznego władcy. W sumie potencjał ekonomiczny księcia, jeśli się nie zmniejszał, to jedynie utrzymywał na tym samym poziomie.

3) Odwrotnie, miasta stopniowo się bogaciły. Rosła ich liczba oraz liczba mieszkańców. Faktycznie jednak tak w XVI jak i w XVII wieku liczyły się w życiu politycznym tylko trzy miasta Królewca.

4) W wyniku wzrostu handlu zbożowego od połowy XVI wieku najbardziej rozwijał się potencjał gospodarczy szlachty. Już w II ćwierci tego stulecia szlachta ostatecznie się konsolidowała w liczbie około 200 rodzin, prawie wyłącznie niemieckiego pochodzenia, stanowiąc tylko 0,55% ogółu ludności księstwa, która liczyła wówczas 180 tys.

Przyjmując, iż potencjał ekonomiczny determinuje pozycję polityczną księcia, szlachty i miast, autor postawił tezę, iż jeszcze do połowy XVI wieku panowała równowaga tak gospodarcza jak i polityczna między księciem a stanami; w wyniku jej wydano *Regimentsnottel*. Natomiast już w 1566 r. równowaga gospodarcza została zachwiana na skutek szybkiego bogacenia się szlachty i Królewca, co w konsekwencji odbiło się na załamaniu równowagi politycznej na korzyść stanów. Istniała więc równoległość rozwoju gospodarczego, społecznego i politycznego.

I rzeczywiście stany w 1566 r. były znacznie silniejsze niż w 1542 r. dzięki powiększeniu swego potencjału ekonomicznego. Miały środki na wysyłanie poselstw, na wielomiesięczne obrady sejmowe. Poczucie siły pozwalało im na prowadzenie samodzielnej i energicznej polityki. Natomiast do połowy XVI wieku, a więc w okresie, kiedy wydano *Regimentsnottel*, istniała równowaga ekonomiczna księcia i stanów. Gdyby stany pozostawały w gorszej sytuacji ekonomicznej niż książę, nie można byłoby liczyć na ustępstwa księcia, czyli *Regimentsnottel*; owoc politycznej walki między księciem a stanami, mógł być do pomysłenia tylko w wypadku równowagi lub przewagi ekonomicznej stanów. Aktualna pozycja ekonomiczna księcia i stanów legła u podstaw wydania ustawy. Była ona czynnikiem koniecznym, ale niewystarczającym.

Drugim czynnikiem, który wpłynął na ukazanie się tej ustawy, była tradycja walki politycznej między władcą a stanami. Konkretna bowiem sytuacja sejmów 1542 r. miała swoje korzenie w blisko 150-letniej walce stanów z władcą, wpraw z zakonem krzyżackim, a po 1525 r. z księciem. Program polityczny, który został później prawnie ustalony w *Regimentsnottel*, mogła podjąć tylko w pełni skrytalizowana i o dużym wyrobieniu politycznym reprezentacja stanowa. Ustaleniu tego drugiego czynnika poświęcony jest III rozdział pracy.

W pierwszych latach swego panowania Albrecht, jako książę świecki, posiadał przewagę nad stanami, która zaznaczyła się wyraźnie już w chwili rozbięcia powstania chłopskiego 1525 r., a następnie w antyślacheckiej polityce wobec indygenów przy nominacji na urzędy i w polityce antyemiejskiej. Swoją rolę kulminacyjną osiągnęła przewaga księcia w uchwaleniu dożywotniej akcyzy w 1528 r., a także w próbie militarnego wprowadzenia absolutyzmu przez Jana von Besenrade w 1529 r. Powodzenie tej polityki mogło mieć swe źródło między innymi w obawie szlachty przed ruchami chłopskimi, od których chronił ją silna władza książęca. W miarę oddalania się wspomnień o powstaniu chłopskim 1525 r. i z chwilą śmierci Besenradego (1529), program absolutnych rządów książęcych stopniowo się załamywał. Pozycja księcia Albrechta została znacznie osłabiona na arenie międzynarodowej na skutek ogłoszenia go banitą Rzeszy (1532), dlatego też musiał być on bardziej ustepliwy wobec własnych stanów. Lata 1529—1541 można przeto uznać jako okres równowagi i spokoju w stosunkach władcy ze stanami. Coraz bardziej rysowało się zbliżenie Albrechta do szlachty, widoczna stawała się także opozycja miast, co ukazało się wyraźnie w 1542 r.; w każdym razie zbliżenie księcia do szlachty w tym okresie zdecydowało o wydaniu ustawy *Regimentsnottel*.

Rolę katalizatora w przejściu od projektów książęcych i stanowych do urzędywania ich w ustawie *Regimentsnottel* odegrał zamiar Albrechta wzięcia udziału w organizowanej wówczas wyprawie antytureckiej. Licząc się ze śmiercią w tej wyprawie, książę musiał odpowiednio przygotować kraj, czyli zatroszczyć się o przyszły rząd — było to bezpośrednią przyczyną uchwalenia ustawy.

Na sejmie letnim 1542 r., któremu poświęcono IV rozdział pracy — skryształizowały się programy trzech politycznych partnerów: księcia, szlachty i miast.

Książę zabiegał przede wszystkim o odpowiednie zaopatrzenie księżny i księżniczki. Szlachta natomiast domagała się: 1) zagwarantowania wszystkich urzędów dworskich i starościńskich dla indygenów czyli ziemleńców; 2) utrzymania nie zmienionej religii ewangelickiej pod pieczę biskupów; 3) przyłączenia się braci książęcych do traktatu krakowskiego 1525 r.; 4) cofnięcia margrabiemu Jerzemu *procuratorium*, czyli pełnomocnictwa do objęcia rządów w Prusach Książęcych na wypadek śmierci księcia Albrechta, jeśli ten ostatni nie otrzyma w zamian *Gegenprocuratorium* w lennie frankońskim; 5) nie obciążania dóbr szlacheckich podatkami zbożowymi i szarwarkami; 6) uregulowania sądownictwa (wyraźnie klasowy charakter miało żądanie szlachty, aby w wypadku skargi chłopu na szlachcica, sąd nie dowierzał chłopu, lecz wpiery wysłuchał szlachcica).

Natomiast program miast nie miał charakteru politycznego, a tylko gospodarczy. Było to zgodne z zasadą, że najpierw należało zdobyć odpowiednią pozycję ekonomiczną, aby później móc walczyć o przywileje polityczne. Toteż miasta żądały zakazu importu bydła i zakazu warzenia piwa przez tzw. wolnych i chłopów.

Programy 3 partnerów politycznych wycisnęły swoje piętno w dyskusji nad projektem ustawy *Regimentsnottel*.

Odnośnie I części tej ustawy, dotyczącej unormowania urzędu biskupiego, wyłoniły się 2 stanowiska: książę zaproponował zniesienie urzędu biskupiego i zastąpienie go zwykłymi urzędnikami — superintendentami, tak jak to już miało miejsce w Saksonii, gdzie głową kościoła był książę. Tłumaczył ten krok koniecznością prowadzenia oszczędnej gospodarki finansowej. Odwrotnie, stany domagały się nie tylko zachowania urzędu biskupiego, ale też godnego zaopatrzenia biskupów. Uważały one, że zachowanie urzędu biskupiego będzie dla nich korzystne, gdyż silna pozycja 2 biskupów stojących na czele stanów mogła

ograniczać ewentualne absolutystyczne zakusy władcy. Ostatecznie przeważało zdanie stanów. Część II *Regimentsnottel* dotyczyła zaopatrzenia i opieki księżny i księżniczki (zgodnie z treścią testamentu książęcego z 1541 r.); stanowiła ona koncesję na rzecz księcia, którą stany przyjęły. W dyskusji sejmowej przyjęto także III część *Regimentsnottel*, tworzącą rdzeń przywileju stanów, której ogólna treść dwóch najważniejszych artykułów o rządzie i o regencji sprowadzała się do zatwierdzenia na stałe rządu w składzie 4 nadradców i 6—8 radców spośród szlachty miejscowej (2 radców musiało być prawnikami i wtedy przy braku swoich można było uciec się do obcych) oraz 4 starostów indygenów z Pokarmina, Szaków, Rybaków i Tapiawy. Ponadto powołano 11-osobową rejencję stanową, na wypadek nieobecności księcia w kraju lub jego śmierci, w składzie: 4 nadradców, 4 głównych starostów i 3 przedstawicieli trzech miast Królewca.

Tak przeto część I i III ustawy była przywilejem stanowym, a część II koncesją na rzecz księcia. Dlatego też *Regimentsnottel* był kompromisem pozostających w równowadze gospodarczej i politycznej księcia i stanów. Sejm listopadowy 1542 r. — któremu poświęcono rozdział V pracy — po krótkiej dyskusji przyjął bez zmian ustalony poprzednio projekt ustawy i opieczętował go. Ustawa *Regimentsnottel* stała się faktem.

Analizie dokumentu tej ustawy poświęcono rozdział VI, stosując system glossowania jako najbardziej przydatny, według autora, do badania zabytków prawnych. Polega on na tym, iż w pierw podaje się treść artykułu, rozumianą jako prawne ustalenie lub też fakt historyczny, a następnie głossę rozumianą jako stan dotychczasowy w zakresie sprawy regulowanej artykułem oraz charakter zmiany wprowadzonej przez artykuł, a także jej znaczenie. Analiza najważniejszych artykułów ustawy, a mianowicie artykułów o rządzie i regencji wykazała, iż:

1. *Regimentsnottel* był przywilejem wszechstronnym odnośnie indygenatu. Wszystkie urzędy w rządzie i regencji z ewentualnym wyjątkiem dwóch radcostw, przeznaczonych dla prawników, zagwarantowano dla tuziemców. W tej sytuacji wszelkie absolutystyczne plany władcy, opierane zazwyczaj na ludziach obcych, były z góry skazane na porażkę.

2. Prawne wprowadzenie stałego kolegialnego rządu, jako też stałej regencji w okresie wyjazdu księcia lub *interregnum* według zasad przyjętych z księstw Ansbach-Bayreuth i Saksonii przy równoczesnym zagwarantowaniu szlachcie urzędów w rządzie i regencji i dość ograniczonym udziale miast (tylko w regencji) umacniało stany tak bardzo, iż można mówić o dualizmie władzy (książę i stany).

3. Zarysowała się przewaga polityczna stanu szlacheckiego nad stanem miejskim.

Wreszcie rozdział VII, dotyczący starań o zatwierdzenie *Regimentsnottel* w Polsce i realizacji tej ustawy, zamknął całość pracy. Stanom Prus Książęcych, które wywalczyły ten wielki przywilej o składzie rządu i regencji w księstwie, zależało na zatwierdzeniu ustawy przez państwo zwierzchnicze — Polskę. Złożyły się na to dwie przyczyny:

1) w wypadku, gdyby Prusy Książęce przypadły Polsce, król miałby związane ręce w sprawie rządów wewnętrznych w księstwie;

2) w wypadku niedotrzymywania zasad tej ustawy przez Albrechta, można by apelować do Polski.

Starania te za życia Zygmunta Starego zakończyły się fiaskiem, ponieważ król chciał mieć swobodę decyzji w wypadku, gdyby Prusy Książęce przypadły Polsce. Natomiast król nie podważał mocy obowiązującej tej ustawy za życia

Albrechta i jego dziedzicznych następców. *Regimentsnottel* doczekał się potwierdzenia przez Polskę dopiero w 1566 r.

Realizacja postanowień *Regimentsnottel* przebiegała różnie. Urzędy biskupie w latach 1550—1567 nie były obsadzane, a także zaopatrzenie biskupów w latach 1542—1550 pozostawiało wiele do życzenia. Niemniej ustawa ta dała podstawę do ponownego przywrócenia urzędu biskupiego w 1566 r. Przepisy o zaopatrzeniu i opiece księżny i księżniczki szybko się zdezaktualizowały, na skutek czego zastąpiono je nowymi. Najlepiej przebiegała realizacja III części *Regimentsnottel*, dotyczącej ustalenia rządu i regencji. Zasady indygenatu i kolejności awansów były tu ściśle przestrzegane.

W zakończeniu autor stwierdził, iż ustawa *Regimentsnottel*, wprowadzając ustroj rządu w Księstwie Pruskim, była zarazem jedną z fundamentalnych ustaw księstwa. Jej przepisy regulowały sprawy najważniejsze dla państwa, bo charakter rządów. Obowiązywała ona w Prusach Książęcych przeszło 100 lat. Stanowiąc przywilej przede wszystkim dla szlachty, była również częścią statutu, który otrzymały Prusy Książęce w szeregu aktów prawnych, a który w dzisiejszym języku można by nazwać konstytucją państwa.

Prof. S. Herbst w swojej recenzji podkreślił maksymalne wykorzystanie przez autora źródeł, a także oryginalność pracy, przejawiającą się w tym, że sprawy ustrojowe zostały podbudowane studiami gospodarczo-społecznymi. Natomiast uderza pewna dysproporcja objętościowa pomiędzy zagadnieniami ubocznymi a właściwym tematem pracy.

Drugi recenzent, prof. M. Biskup również podniósł dokładną dokumentację pracy, a także wagę jej I części, dotyczącej stosunków społeczno-gospodarczych Księstwa Pruskiego, wyliczając jednocześnie szereg kwestii szczegółowych do uzupełnienia. Recenzent wytknął także pewną rozwlekłość pracy oraz zaproponował kilka zmian w zakresie konstrukcji wykładu. W konkluzji stwierdził, że „autor wykazał ogólną znajomość problemu i epoki oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia badań historycznych”.

Również prof. W. Dworzaczek uwypuklił wagę podjętego tematu, stwierdzając jednak, że ostateczne wnioski w tej sprawie będzie można wysunąć dopiero po przeprowadzeniu kwerendy w Getyndze. Recenzent z uznaniem podkreślił wykorzystanie przez autora imponującej liczby źródeł krajowych i literatury przedmiotu, zakwestionował natomiast potrzebę tak szerokiego traktowania zagadnień, bezpośrednio nie związanych z właściwym tematem pracy. Również forma podania tekstu ustawy i jej interpretacji, według recenzenta, wzbudza zastrzeżenia. W sumie prof. Dworzaczek ocenił pracę jako „pozycję w literaturze naukowej zdecydowanie dodatnią”.

Po wyczerpującej odpowiedzi J. Małłka, Rada Wydziału jednomyślnie przyjęła pracę, a następnie nadała mu stopień doktora nauk humanistycznych.

Opracował Janusz Jasiński